Notes FYBA DEF-MJ-151 भारताचा लष्करी इतिहास-II (Military History of India-II)

Unit 1: वसाहती युग (Colonial Era)

a) European colonization and the rise of the East India Company
b) Battles of Plassey, Buxar, and the British expansion
c) Sepoy Revolt and the Indian Rebellion of 1857

a) युरोपियन वसाहतवाद आणि ईस्ट इंडिया कंपनीचा उदय

परिचय: भारताच्या लष्करी इतिहासातील औपनिवेशिक कालखंड हा युरोपियन शक्तींच्या घुसखोरी आणि त्यानंतरच्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या उदयास्तव एक महत्त्वाचा काळ आहे. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच आणि ब्रिटीश अशा विविध युरोपीय राष्ट्रांनी व्यापारी चौकी स्थापन केल्यामुळे या घटना शतकानुशतके उलगडल्या.

1. भारतातील युरोपियन वसाहत: भारतात युरोपीय वसाहतीची मुळे 15 व्या शतकात शोधली जाऊ शकतात जेव्हा वास्को द गामा यांच्या नेतृत्वाखाली पोर्तुगीज संशोधक आशियातील थेट व्यापार मार्गांच्या शोधात भारतीय किनाऱ्यावर आले. यामुळे व्यापारी चौकी आणि किनारी वसाहतींच्या मालिकेची सुरुवात झाली. डच आणि फ्रेंच लोकांनी भारतीय उपखंडातील वेगवेगळ्या प्रदेशात स्वतःच्या व्यापाराच्या चौक्या स्थापन केल्या.

2. ईस्ट इंडिया कंपनीची भूमिका: 1600 मध्ये, ईस्ट इंडिया कंपनी इंग्लंडमध्ये स्थापन झाली, जी भारताच्या औपनिवेशिक इतिहासातील महत्त्वपूर्ण क्षणाचे प्रतिनिधित्व करते. सुरुवातीला व्यापारात गुंतण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेली, ईस्ट इंडिया कंपनी हळूहळू राजकीय आणि लष्करी शक्तीमध्ये विकसित झाली ज्याने भारतीय उपखंडाचे नियती घडवण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावली.

3. सुरुवातीचे व्यापारावरील लक्ष: आपल्या स्थापनेच्या वेळी, ईस्ट इंडिया कंपनीने प्रामुख्याने व्यापार क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी किनारपट्टीवर व्यापारी चौकी स्थापन केली, मसाल्यांच्या व्यापारात गुंतले आणि भारताने सादर केलेल्या किफायतशीर आर्थिक संधींचा फायदा उठवण्याचा प्रयत्न केला. कंपनीचे सुरुवातीचे परस्परसंवाद हे स्थानिक राज्यकर्ते आणि व्यापाऱ्यांसोबतच्या व्यावसायिक देवाणघेवाणीद्वारे वैशिष्ट्यीकृत होते.

4. मुत्सद्देगिरीद्वारे विस्तार: जसजसे ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली उपस्थिती मजबूत केली, तसतसे ती अनुकूल व्यापार करार आणि युती सुरक्षित करण्यासाठी राजनैतिक प्रयत्नांमध्ये गुंतली. भारतीय राज्यकर्त्यांशी वाटाघाटी आणि सामरिक आघाड्यांद्वारे कंपनीने संपूर्ण उपखंडात आपली पोहोच आणि प्रभाव वाढवला. या मुत्सद्दी प्रयत्नांनी कंपनीच्या व्यापारी केंद्रांच्या पलीकडे विस्तारासाठी पाया घातला.

5. लष्करी विस्तार: कालांतराने, ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी आणि नियंत्रणाचा विस्तार करण्यासाठी लष्करी सामर्थ्याचे सामरिक महत्त्व ओळखले. 1757 मधील प्लासीची लढाई आणि 1764 मधील बक्सरची लढाई यासारख्या लष्करी संघर्षांनी महत्त्वपूर्ण वळण घेतले जेथे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करी पराक्रमाने महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक फायदा मिळवला.

6. शक्तीचे एकत्रीकरण: लष्करी मोहिमांच्या यशामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीला विस्तीर्ण प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवता आले. कंपनीचा प्रभाव आर्थिक क्रियाकलापांच्या पलीकडे शासन, प्रशासन आणि कायद्याची अंमलबजावणी यापर्यंत विस्तारला. यामुळे भारतीय भूभागांवर लक्षणीय नियंत्रण असलेल्या व्यापारी घटकाकडून राजकीय सत्तेकडे संक्रमण झाले.

थोडक्यात, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नेतृत्वाखाली भारताचे युरोपियन वसाहतवाद, व्यापार, मुत्सद्देगिरी आणि लष्करी विस्ताराच्या जटिल परस्परसंवादातून उलगडले. व्यापारी घटक ते प्रबळ राजकीय शक्ती या कंपनीच्या प्रवासाने भारताच्या इतिहासात सखोल बदल घडवून आणला आणि उपखंडातील लष्करी आणि राजकीय घडामोडींना आकार दिला.

b) प्लासी, बक्सर आणि ब्रिटीश विस्ताराच्या लढाया

1. प्लासीची लढाई (1757): 23 जून 1757 रोजी बंगालमधील प्लासी गावाजवळ लढलेली प्लासीची लढाई ब्रिटिश भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा क्षण आहे. रॉबर्ट क्लाइव्हच्या नेतृत्वाखालील ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगालचा नवाब सिराज-उद-दौलाचा सामना केला. लढाईपर्यंतच्या घटना राजकीय कारस्थान, विश्वासघात आणि मुत्सद्दी युक्तीने घडविण्यात आल्या.

संघर्षाचे तात्काळ कारण म्हणजे नवाब सिराज-उद-दौलाच्या परवानगीशिवाय कलकत्ता (आताचा कोलकाता) मजबूत करण्याचा ब्रिटिशांचा प्रयत्न होता. यामुळे 1756 मध्ये कलकत्ता येथील कुप्रसिद्ध ब्लॅक होलची घटना घडली, जिथे ब्रिटीश कैद्यांना कथितपणे एका छोट्या अंधारकोठडीत बंदिस्त केले गेले होते, परिणामी अनेक मृत्यू झाले. बदला म्हणून, इंग्रजांनी बंगालमध्ये आपला प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

प्लासीची लढाई ही फार मोठ्या प्रमाणावर झालेली लढाई नव्हती, पण त्याचे दूरगामी परिणाम झाले. क्लाइव्हने सिराज-उद-दौलाच्या सैन्यातील असंतुष्ट सेनापती मीर जाफरचा पाठिंबा मिळवण्यासह राजकीय डावपेचांचा वापर केला. परिणामी, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी विजयी झाली आणि सिराज-उद-दौलाचा पराभव झाला आणि नंतर मारला गेला. प्लासी येथील विजयाने बंगालमध्ये कंपनीचे वर्चस्व प्रस्थापित केले आणि भारतीय राजकारणात त्यांच्या चढाईची सुरुवात झाली.

2. बक्सरची लढाई (१७६४): सध्याच्या बिहारमधील बक्सर शहराजवळ 22 ऑक्टोबर 1764 रोजी झालेल्या बक्सरच्या लढाईने उत्तर भारतावर ब्रिटिशांचे नियंत्रण आणखी मजबूत केले. ही लढाई ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि मुघल सम्राट शाह आलम दुसरा, औधचा शुजा-उद-दौला आणि बंगालचा मीर कासिम यांच्यासह भारतीय राज्यकर्त्यांच्या युतीचा समावेश असलेला निर्णायक संघर्ष होता.

उत्तर भारतात वर्चस्वासाठी सुरू असलेला संघर्ष या लढाईची पार्श्वभूमी होती. मेजर हेक्टर मुनरो यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांनी भारतीय राज्यकर्त्यांच्या संयुक्त सैन्याचा सामना केला. संख्येपेक्षा जास्त असूनही, शिस्तबद्ध आणि सुसज्ज ब्रिटीश सैन्याने विजय मिळवून महत्त्वपूर्ण विजय मिळवला. बक्सरच्या लढाईनंतर 1765 मध्ये अलाहाबादचा तह झाला, ज्याने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला व्यापक राजकीय आणि प्रादेशिक सवलती दिल्या.

या करारावर स्वाक्षरी केल्यामुळे, बंगाल, बिहार आणि ओरिसा येथील दिवाणी (महसूल संकलन अधिकार) वर इंग्रजांनी नियंत्रण मिळवले. उत्तर भारतातील मोठ्या भागांवर ब्रिटिश अधिकाराच्या औपचारिकीकरणात हे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे, कारण आता त्यांच्याकडे राजकीय आणि आर्थिक दोन्ही नियंत्रण होते.

3. करार, संलग्नीकरण आणि संघर्षांद्वारे ब्रिटिश विस्तार: प्लासी आणि बक्सरच्या युद्धांनंतर, भारतातील ब्रिटिशांचा विस्तार करार, संलग्नीकरण आणि इतर भारतीय शक्तींशी संघर्ष यांच्या संयोजनाद्वारे चालू राहिला. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने, खालसा धोरण (डॉक्ट्रीन ऑफ लॅप्स) या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या धोरणाद्वारे, अनेक संस्थानिक राज्ये ताब्यात घेतली जिथे शासकाचा कोणताही नैसर्गिक वारस नव्हता. हे धोरण वादग्रस्त होते आणि त्यामुळे भारतीय राज्यकर्त्यांशी तणाव निर्माण झाला होता.

याव्यतिरिक्त, कंपनीने विविध भारतीय राज्यांशी करार केले, अनेकदा अंतर्गत शत्रुत्वाचा आणि विवादांचा फायदा घेऊन आपले हितसंबंध पुढे नेले. अँग्लो-मराठा युद्धे आणि अँग्लो-शीख युद्धे ही संघर्षांची उदाहरणे आहेत ज्याने 18व्या आणि 19व्या शतकात भारतातील ब्रिटिश प्रदेशांचा विस्तार केला.

ब्रिटिशांच्या विस्ताराची प्रक्रिया बहुआयामी होती, ज्यामध्ये लष्करी विजय आणि राजनैतिक युक्ती यांचा समावेश होता. प्रदेशांचे विलयीकरण आणि भारतीय राज्यांवर ब्रिटीशांचे वर्चस्व प्रस्थापित केल्यामुळे भारताचे ब्रिटीश वसाहतीत रूपांतर होण्याचा मार्ग पुढे आला.

c) शिपाई विद्रोह आणि 1857 चे भारतीय बंड

1. 1857 चा शिपाई विद्रोह: 1857 चे भारतीय बंड म्हणून ओळखले जाणारे सिपाही विद्रोह हा ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीविरुद्धच्या भारतातील संघर्षातील एक महत्त्वाचा क्षण होता. उठावाचा उत्प्रेरक बहुआयामी होता, ज्यामध्ये ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यात सेवा करणाऱ्या भारतीय सैनिक किंवा शिपाई यांच्या तक्रारींचा समावेश होता. एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे नवीन एनफिल्ड रायफलची ओळख, ज्यासाठी सैनिकांना काडतुसांची टोके कापून काढणे आवश्यक होते ज्यांना गाय आणि डुकराच्या चरबीच्या मिश्रणाने ग्रीस केले जाते. हिंदू आणि मुस्लिम शिपायांसाठी, यामुळे त्यांच्या धार्मिक श्रद्धांचा थेट अपमान झाला, कारण गायी हिंदू धर्मात पवित्र आहेत आणि इस्लाममध्ये डुकरांना अपवित्र मानले जाते.

याव्यतिरिक्त, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची सांस्कृतिक असंवेदनशीलता आणि भारतीय समाजातील पारंपारिक पदानुक्रमांची झीज यामुळे असंतोष वाढला. संस्थानांचे विलयीकरण आणि पाश्चात्य प्रशासकीय पद्धतींच्या अंमलबजावणीमुळे भारतीय लोकांमध्ये नाराजी वाढली. 1857 मध्ये नागरी लोकसंख्येच्या विविध भागांसह सिपाही ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध उघड बंड करून उठले तेव्हा चिघळणारा असंतोष टोकाला पोहोचला.

2. बंड संपूर्ण उत्तर भारतात पसरले: या बंडाने त्वरीत जोर पकडला आणि संपूर्ण उत्तर भारतात पसरला, त्यात केवळ लष्करीच नव्हे तर विविध पार्श्वभूमीतील नागरिकांचाही समावेश होता. दिल्ली, कानपूर आणि लखनौ ही शहरे प्रतिकाराची केंद्रबिंदू बनली. बंडाच्या नेत्यांमध्ये झाशीची राणी लक्ष्मीबाई आणि शेवटचा मुघल सम्राट बहादूर शाह दुसरा यांसारख्या सिपाही आणि नागरी नेत्यांचा समावेश होता. बंडखोरांच्या समन्वित प्रयत्नांनी ब्रिटीश सत्तेसमोर एक मोठे आव्हान उभे केले आणि उठावाने वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध व्यापक बंडाचे परिमाण घेतले.

3. ब्रिटीश प्राधिकरणाला महत्त्वाचे आव्हान: 1857 च्या भारतीय बंडाने ब्रिटीश सत्तेला एक मोठे आव्हान दिले आणि ईस्ट इंडिया कंपनीला सावध केले. उठावाची तीव्रता आणि प्रमाणामुळे ब्रिटिश लष्कराला महत्त्वपूर्ण प्रतिसाद आवश्यक होता. लढाया भयंकरपणे लढल्या गेल्या आणि ब्रिटीशांच्या बाजूंनी अत्याचार केले गेले. बंडखोरांची लवचिकता, ब्रिटीशांच्या अंतर्गत कलहाच्या जोडीने, बंड दडपणे हे एक जटिल आणि कठीण काम बनले.

4. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीचा अंत: व्यापक बंडाचा परिणाम म्हणून, ब्रिटिश सरकारने निर्णायक हस्तक्षेप केला. 1858 मध्ये, ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता संपुष्टात आणून ब्रिटिश राजवटीने भारतावर थेट नियंत्रण मिळवले. 1858 चा भारत सरकार कायदा लागू करण्यात आला आणि राणी व्हिक्टोरियाच्या घोषणेने अधिक परोपकारी आणि न्याय्य प्रशासनाचे वचन दिले. तथापि, बंडाचे परिणाम दूरगामी होते, ज्यांनी नंतरच्या धोरणांवर प्रभाव टाकला, जसे की खालसा धोरण आणि ब्रिटिश राजवटीचे औपचारिकीकरण.

एकंदरीत, 1857 चा सिपाही बंड हा एक गुंतागुंतीचा होता. बहुआयामी बंडखोरी, ज्याचे मूळ सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक-आर्थिक आहे. तक्रारी, ज्याने ब्रिटीश वसाहती राजवटीसमोर एक भयंकर आव्हान उभे केले. शेवटी भारतातील ब्रिटिश राजवटीचा कारभार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नियंत्रणातून थेट ब्रिटीशांकडे संक्रमण झाले.

Unit 2: स्वातंत्र्य लढा आणि महायुद्धे (Independence Struggle and World Wars)

a) World War I and Post War Reforms

b) World War II

c) Contributions of Indian soldiers in World Wars

d) Impact of World Wars on India's independence movement

a) पहिले महायुद्ध आणि युद्धोत्तर सुधारणा

पहिले महायुद्ध आणि भारताचा सहभाग:

पार्श्वभूमी:

पहिले महायुद्ध (1914-1918) हा एक जागतिक संघर्ष होता ज्यामध्ये ब्रिटीश साम्राज्यासह अनेक राष्ट्रांचा समावेश होता. ब्रिटीश साम्राज्याचा एक भाग असल्याने भारत अपरिहार्यपणे युद्धात ओढला गेला. इंग्रजांनी भारतासह त्यांच्या वसाहतींना संसाधने आणि मनुष्यबळ या दोन्ही बाबतीत पाठिंबा मागितला.

भारतीय योगदान:

ब्रिटीश युद्धाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यात भारताने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. विविध प्रदेश आणि समुदायातील सैनिकांनी बनलेल्या भारतीय सैन्याने पश्चिम आघाडी, मेसोपोटेमिया आणि पूर्व आफ्रिका यासह विविध आघाड्यांवरील युद्धात भरीव योगदान दिले. युद्धादरम्यान दहा लाखांहून अधिक भारतीय सैनिक तैनात होते.

भारतीय सहभागाचे परिणाम:

पहिल्या महायुद्धात भारताच्या सहभागाचा खोलवर परिणाम झाला. भारतीय समर्थनाच्या बदल्यात, ब्रिटीश सरकारने भारतासाठी राजकीय सुधारणा आणि मोठ्या स्वराज्याची आश्वासने दिली. ही वचनबद्धता मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांच्या रूपाने व्यक्त करण्यात आली.

मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड 1919 च्या सुधारणा:

संदर्भ:

भारताचे तत्कालीन राज्य सचिव एडविन मॉन्टॅगू आणि भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांच्या नावावरून मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणा, हे भारतातील राजकीय परिस्थिती आणि पहिल्या महायुद्धादरम्यान दिलेल्या आश्वासनांना प्रतिसाद होते.

सुधारणांची वैशिष्ट्ये:

1. **मर्यादित स्व-शासन:** मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांचा मुख्य उद्देश भारतात मर्यादित प्रमाणात स्व-शासन सुरू करणे हा होता. या सुधारणांचे उद्दिष्ट भारतीयांना शासन प्रक्रियेत समाविष्ट करणे आणि त्यांना प्रशासनात वाटा देणे हे होते.
2. **द्विदल राज्यपद्धती:** द्विदल राज्यपद्धतीचा परिचय हा सुधारणांचा एक महत्त्वाचा पैलू होता. शिक्षण आणि आरोग्य यासारखे काही विषय भारतीय मंत्र्यांच्या अखत्यारीत ठेवण्यात आले होते, तर वित्त आणि कायदा यासारख्या महत्त्वाच्या बाबी ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाखाली होत्या. ही एक तडजोड होती जी संपूर्ण स्वराज्याच्या मागणीपेक्षा कमी पडली.
3. **वैधानिक बदल:** सुधारणांमुळे केंद्रीय आणि प्रांतीय स्तरावर भारतीय विधान परिषदेच्या अधिकारांचा विस्तार झाला. अधिक प्रातिनिधिक प्रणालीला अनुमती देऊन निवडून आलेल्या सदस्यांची संख्या वाढली.

गुण-दोषविवेचन आणि कमतरता:

मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणा भारतीय स्वराज्याच्या दिशेने एक पाऊल दर्शवत असताना, युद्धादरम्यान उभ्या केलेल्या अपेक्षांपेक्षा कमी पडल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका करण्यात आली. बऱ्याच भारतीयांना असे वाटले की या सुधारणा वास्तविक स्वायत्तता प्रदान करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात गेल्या नाहीत आणि त्या वस्तुस्थितीपेक्षा अधिक प्रतीकात्मक होत्या.

निष्कर्ष असा आहे की, पहिल्या महायुद्धात भारताच्या सहभागामुळे राजकीय सुधारणांची आश्वासने मिळाली आणि 1919 च्या मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांना प्रतिसाद म्हणून सादर करण्यात आले. जरी या सुधारणांनी मर्यादित स्व-शासन सुरू केले असले तरी, भारतीय लोकसंख्येच्या आकांक्षांची पूर्तता न केल्यामुळे, त्यानंतरच्या वर्षांत स्वातंत्र्याच्या पुढील मागण्यांसाठी त्वेष वाढविल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका झाली.

b) दुसरे महायुद्ध

दुसऱ्या महायुद्धात भारताची महत्त्वपूर्ण भूमिका:

दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान, भारताने मित्र राष्ट्रांच्या सैन्यात मनुष्यबळ आणि संसाधने या दोन्हींचे योगदान देऊन जागतिक मंचावर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. व्हाईसरॉय लिनलिथगो यांच्या नेतृत्वाखालील भारतातील ब्रिटिश वसाहती अधिकाऱ्यांनी भारतीय नेत्यांशी सल्लामसलत न करता मित्र राष्ट्रांच्या युद्ध प्रयत्नांना भारताचा पाठिंबा जाहीर केला. भारताचे योगदान भरीव आणि बहुआयामी होते.

1. लष्करी योगदान:

· भारताने एक विशाल स्वयंसेवक सैन्य प्रदान केले, जे इतिहासातील सर्वात मोठे स्वयंसेवक सैन्य आहे, ज्याने युद्धाच्या विविध व्यासपीठांवर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारतीय सैन्याने उत्तर आफ्रिका, इटली आणि आग्नेय आशियातील महत्त्वाच्या लढायांमध्ये असाधारण शौर्य आणि लवचिकता दाखवली.

· भारतीय हवाई दल आणि भारतीय नौदलानेही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. भारतीय वैमानिकांनी जगाच्या विविध भागात मोहिमे उघडल्या आणि भारतीय नौदलाने सागरी मार्गांचे रक्षण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

2. आर्थिक आधार:

· मित्र राष्ट्रांच्या युद्ध प्रयत्नांसाठी भारतीय अर्थव्यवस्था एक महत्त्वाचा आधार बनली. भारताने कच्चा माल, अन्न आणि आर्थिक मदत यासह आवश्यक संसाधनांचा पुरवठा केला. युद्धकाळातील उत्पादनाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी देशाचे औद्योगिक उत्पादन वाढले.

· युद्धामुळे आर्थिक क्रियाकलापांना चालना मिळाली, ज्यामुळे भारतातील उद्योग आणि पायाभूत सुविधांची वाढ झाली. तथापि, या आर्थिक वाढीचे फायदे समान प्रमाणात वितरित केले गेले नाहीत आणि या विषमतेमुळे सामाजिक आणि राजकीय असंतोष वाढला.

भारत छोडो आंदोलन (1942):

1. संदर्भ आणि कारणे:

·1942 चे भारत छोडो आंदोलन हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचे वळण होते. ब्रिटीश राजवटीबद्दल व्यापक असंतोष आणि स्वयंनिर्णयाच्या इच्छेच्या पार्श्वभूमीवर ते उदयास आले.

·1942 मधील क्रिप्स मिशनच्या अपयशाने, ज्याचे उद्दिष्ट राजकीय सवलतींच्या बदल्यात युद्धात भारतीय सहकार्य मिळवणे होते, त्यामुळे असंतोष आणखी वाढला. मिशनचे प्रस्ताव अपुरे म्हणून पाहिले गेले आणि तात्काळ स्वातंत्र्याच्या मागणीकडे लक्ष देण्यात अयशस्वी ठरले.

2. महत्त्व:

· भारत छोडो आंदोलन हे ब्रिटीश राजवट संपुष्टात आणण्याच्या मागणीसाठी एक व्यापक निषेध होता. यात विद्यार्थी, कामगार आणि राजकीय नेत्यांसह समाजाच्या विविध घटकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग दिसून आला.

· भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मध्यवर्ती भूमिकेसह या चळवळीने वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध संयुक्त आघाडी प्रतिबिंबित केली. महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू आणि इतरांसारख्या नेत्यांना अटक करण्यात आली आणि चळवळीला ब्रिटीश अधिकाऱ्यांकडून तीव्र दडपशाहीचा सामना करावा लागला.

3. प्रभाव: भारत छोडो आंदोलनाने भारताला तात्काळ स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही, तरी स्वातंत्र्य लढ्याच्या गतिशीलतेत लक्षणीय बदल घडवून आणला. यामुळे स्वराज्याची मागणी तीव्र झाली आणि भारताच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी ब्रिटनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढला.

· चळवळीदरम्यान दडपशाहीमुळे स्वातंत्र्य चळवळीचे मूलतत्त्वीकरण झाले, अनेक नेत्यांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अधिक ठाम आणि संघर्षात्मक दृष्टिकोन स्वीकारला.

थोडक्यात, दुसऱ्या महायुद्धातील भारताच्या सहभागाने त्याचे जागतिक महत्त्व दिसून आले, परंतु भारत छोडो चळवळीतून व्यक्त झालेल्या असंतोषासह युद्धकाळातील अनुभवाने भारताच्या स्वातंत्र्याच्या संग्रामाच्या मार्गाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

c) जागतिक युद्धातील भारतीय सैनिकांचे योगदान

भारतीय सैनिकांनी दोन्ही महायुद्धांमध्ये महत्त्वपूर्ण आणि प्रशंसनीय भूमिका बजावली, संघर्षाच्या विविध रंगभूमीवर शौर्य आणि समर्पण दाखवले. त्यांच्या योगदानाने भारताच्या लष्करी इतिहासातील एक महत्त्वाचा अध्यायच नव्हे तर या गोंधळाच्या काळात जागतिक घटना घडवण्यातही भूमिका बजावली.

1. पहिले महायुद्ध:

पहिल्या महायुद्धादरम्यान, ब्रिटिश भारतीय सैन्याचा भाग म्हणून भारतीय सैनिकांनी संघर्षात सक्रिय सहभाग घेतला होता. त्यांनी युरोप, मध्य पूर्व आणि आफ्रिकेतील वेस्टर्न फ्रंटसह विविध आघाड्यांवर सेवा दिली. विविध पार्श्वभूमी आणि समुदायातून आलेल्या भारतातील सैनिकांनी अभूतपूर्व आव्हानांना तोंड देताना विलक्षण धैर्य आणि लवचिकता दाखवली.

a पश्चिम आघाडी: भारतीय सैन्याला युरोपमधील पश्चिम आघाडीवर तैनात करण्यात आले होते, जिथे त्यांना अत्यंत कठीण परिस्थितीचा सामना करावा लागला, ज्यात अत्यंत कठीण हवामान आणि खंदक युद्धाचा समावेश होता. न्यूव्ह चॅपेलची लढाई, यप्रेसची लढाई आणि गॅलीपोलीची लढाई यासारख्या गंभीर लढायांमध्ये त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते.

b मध्य पूर्व आणि आफ्रिका: ऑट्टोमन साम्राज्य आणि जर्मन वसाहतींविरुद्धच्या मोहिमांमध्ये सहभागी होऊन मध्य पूर्व आणि आफ्रिकेतही भारतीय सैनिकांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. उल्लेखनीय सहभागांमध्ये मेसोपोटेमियन मोहीम आणि पूर्व आफ्रिकन मोहिमेचा समावेश आहे, जेथे विविध भूप्रदेशांशी त्यांची अनुकूलता त्यांच्या बहुमुखीपणाचे प्रदर्शन करते.

2. दुसरे महायुद्ध:

दुसऱ्या महायुद्धात, भारतीय सैनिकांनी पुन्हा एकदा आपले कौशल्य दाखवून दिले, संघर्षाच्या विविध आघाड्यांवर सेवा दिली आणि त्यांचे योगदान भारतीय उपखंडाच्या सीमेपलीकडे विस्तारले.

a उत्तर आफ्रिका आणि भूमध्य सागर: भारतीय सैन्य उत्तर आफ्रिका आणि भूमध्यसागरीय भागात सक्रियपणे गुंतले होते, ब्रिटिश आठव्या सैन्यासोबत अक्षीय सैन्याविरुद्ध लढत होते. त्यांनी विविध लढाऊ परिस्थितींशी जुळवून घेण्याची त्यांची क्षमता दाखवून एल अलामीनच्या लढाईसारख्या महत्त्वाच्या लढायांमध्ये भाग घेतला.

b आग्नेय आशिया आणि पॅसिफिक: भारतीय सैनिकांनी आग्नेय आशियाई आणि पॅसिफिक भागामध्ये जपानच्या बढतीचा मुकाबला करत महत्त्वाची भूमिका बजावली. बर्मा (आता म्यानमार) मधील त्यांचे योगदान आणि कोहिमा आणि इम्फाळ सारखे प्रदेश पुन्हा ताब्यात घेणे हे या प्रदेशातील मित्र राष्ट्रांच्या मोहिमेतील महत्त्वाचे क्षण होते.

c इंडियन नॅशनल आर्मी (INA): उल्लेखनीय म्हणजे, ब्रिटीश राजवटीचा भ्रमनिरास झालेल्या काही भारतीय सैनिकांनी सुभाष चंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय राष्ट्रीय सैन्यात (INA) सामील झाले. INA ने आग्नेय आशियामध्ये ब्रिटीशांच्या विरोधात धुरी शक्तींसोबत लढा दिला, जो युद्धादरम्यान भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याची जटिलता प्रतिबिंबित करतो.

दोन्ही महायुद्धांमध्ये, भारतीय सैनिकांनी प्रतिकारशक्तीचा सामना केला आणि जागतिक शांततेसाठी त्यांची वचनबद्धता दाखवून दिली. या सैनिकांच्या शौर्य आणि बलिदानामुळे त्यांना केवळ प्रशंसाच मिळाली नाही

तर जागतिक स्तरावर भारताच्या सामर्थ्याची ओळख करून देण्यातही त्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आणि देशाच्या भविष्यातील स्वातंत्र्याचा पाया रचला.

d) भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीवर जागतिक युद्धांचा प्रभाव

1. दुसऱ्या महायुद्धातील आर्थिक ताण: दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान (1939-1945), भारतासह ब्रिटिश साम्राज्याला महत्त्वपूर्ण आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागला. युद्धाने साम्राज्यावर प्रचंड आर्थिक आणि संसाधनांचा भार टाकला, कारण ते व्यापक मनुष्यबळ आणि सामग्रीची मागणी करणाऱ्या जागतिक संघर्षात गुंतले होते. ब्रिटीश साम्राज्याचा एक महत्त्वाचा भाग असल्याने भारताने संसाधने आणि मनुष्यबळ या दोन्ही बाबतीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

युद्धादरम्यान भारतावर आलेल्या आर्थिक ताणाचे अनेक परिणाम झाले. युद्धाच्या प्रयत्नांना निधी देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने भारतीय लोकसंख्येवर प्रचंड कर लादले. याव्यतिरिक्त, वसाहती प्रशासनाने भारतातून अन्न आणि कच्चा माल यासारख्या अत्यावश्यक संसाधनांची मागणी केली, ज्यामुळे सामान्य लोकांसाठी टंचाई आणि आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्या. युद्धकाळातील धोरणांमुळे विद्यमान सामाजिक-आर्थिक असमानता वाढली आणि भारतीय समाजाच्या विविध वर्गांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

2. ब्रिटिश साम्राज्याची कमकुवत स्थिती: दुसऱ्या महायुद्धाने ब्रिटीश साम्राज्याची एकूण स्थिती गंभीरपणे कमकुवत केली. युद्धामुळे ब्रिटन आर्थिकदृष्ट्या खचले आणि राजकीयदृष्ट्या ताणले गेले. नवीन जागतिक शक्तींच्या उदयासह युरोपमधील व्यापक विनाशाने भू-राजकीय परिदृश्य मूलभूतपणे बदलले. साम्राज्य, जे आधीच आपल्या वसाहतींमध्ये राष्ट्रवादी चळवळींच्या आव्हानांना तोंड देत होते, त्यांना नियंत्रण राखणे आणि मतभेद दाबणे कठीण होत गेले.

युद्धाने ब्रिटीश साम्राज्याच्या वसाहतींना एकाच वेळी वश करताना स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीसाठी लढत असल्याच्या दाव्यातील विरोधाभास देखील अधोरेखित केला. युद्धात ब्रिटीशांच्या बरोबरीने लढलेले भारतीय सैनिक जेव्हा वसाहतवादी राजवटीत आपला देश शोधण्यासाठी घरी परतले तेव्हा त्यांच्या सेवेच्या औचित्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करू लागले.

3. स्वातंत्र्याच्या वाढलेल्या मागण्या: आर्थिक अडचणी आणि ब्रिटिश साम्राज्याच्या कमकुवत स्थितीमुळे भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीच्या वाढीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. युद्धाने भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय अभिमान आणि आत्मनिर्णयाची भावना जागृत केली होती. भारतीयांनी युद्धभूमीवर केलेले बलिदान, घरच्या आघाडीवर आलेल्या आर्थिक अडचणींसह, मोठ्या राजकीय स्वायत्ततेच्या व्यापक इच्छेला उत्तेजन दिले.

महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू आणि इतरांसारख्या भारतीय नेत्यांनी युद्धानंतरच्या भावनांचा आधार घेत स्वातंत्र्याची मागणी तीव्र केली. 1942 चे भारत छोडो आंदोलन, युद्धादरम्यान सुरू झाले, हे एक महत्त्वपूर्ण वळण ठरले कारण याने ब्रिटीश राजवटीविरूद्ध भारतीय लोकांचा एकात्म संकल्प प्रदर्शित केला. क्रिप्स मिशनचे अपयश आणि 1946 मध्ये बॉम्बेतील नौदल विद्रोहाने वाढत्या असंतोष आणि तत्काळ स्वातंत्र्याची मागणी अधोरेखित केली.

4. 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले: या घटकांच्या एकत्रित परिणामामुळे भारताच्या इतिहासात निर्णायक क्षण आला. ब्रिटनमधील कामगार सरकारने, दुसऱ्या महायुद्धानंतर, सतत वसाहतवादी राजवटीचे असह्य स्वरूप आणि राष्ट्रवादाची वाढती लहर ओळखली. 1947 मध्ये, ब्रिटिश संसदेने भारतीय स्वातंत्र्य कायदा संमत केला, ज्यामुळे भारताची फाळणी झाली आणि 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती झाली.

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीवर दुसऱ्या महायुद्धाचा प्रभाव खोलवर होता. ब्रिटीश साम्राज्याच्या कमकुवत जागतिक स्थितीसह आर्थिक ताणामुळे केवळ वसाहतवादी राजवट टिकून राहिली नाही तर शतकानुशतकांच्या ब्रिटीश वर्चस्वानंतर भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी गती आणि संदर्भ देखील मिळाले.

Unit 3: स्वातंत्र्योत्तर लष्करी इतिहास (Post-Independence Military History)

a) Partition and India-Pak War 1947-48
b) The Hyderabad Police Action
c) The Goa, Daman and Diu Operations
d) Indo-China War 1962
e) Military modernization and defence policies
f) India-Pakistan wars of 1965 and 1971

a) फाळणी आणि भारत-पाकिस्तान युद्ध 1947-48

1. 1947 मध्ये भारताची फाळणी: 1947 मध्ये ब्रिटीश भारताच्या फाळणीने ब्रिटीश वसाहतवादाचा अंत झाला आणि भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती झाली. या ऐतिहासिक घटनेसोबत मोठ्या प्रमाणावर सांप्रदायिक हिंसाचार आणि धार्मिक धर्तीवर मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाले. देशाचे हिंदू-बहुल भारत आणि मुस्लिम-बहुल पाकिस्तानमध्ये विभाजन करण्याच्या निर्णयामुळे लाखो लोकांचे विस्थापन झाले, ज्यामुळे मानवी इतिहासातील सर्वात मोठ्या सामूहिक स्थलांतरांपैकी एक झाले. फाळणीदरम्यानच्या जातीय तणावामुळे हिंसाचाराच्या भीषण घटना घडल्या, समुदाय एकमेकांच्या विरोधात वळले, ज्यामुळे जीवित, मालमत्ता आणि सामाजिक सौहार्द नष्ट झाले.

2. जातीय हिंसा आणि सामूहिक स्थलांतर: फाळणीदरम्यान झालेल्या जातीय हिंसाचाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे सामूहिक हत्या, अपहरण आणि लैंगिक हिंसाचार यासह क्रूर कृत्ये होती. दोन राष्ट्रांचे सीमांकन करण्यासाठी काढलेल्या रेषा अनेकदा अनियंत्रित होत्या आणि स्थलांतराची प्रक्रिया गोंधळलेली आणि धोकादायक होती. कुटुंबे विखुरली गेली आणि शतकानुशतके सहअस्तित्वात असलेले समुदाय नव्याने स्थापन झालेल्या सीमांच्या विरुद्ध बाजूस दिसले. इतिहासातील या हिंसक प्रकरणाच्या जखमांनी भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांच्या सामाजिक जडणघडणीवर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकला.

3. जम्मू-काश्मीरवर पहिले भारत-पाकिस्तान युद्ध (1947-48): भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात पहिला लष्करी संघर्ष जम्मू आणि काश्मीर या संस्थानावर झाला. जम्मू आणि काश्मीरचे शासक महाराजा हरी सिंह यांना भारत, पाकिस्तानमध्ये सामील व्हायचे की स्वतंत्र राहायचे हे ठरवताना पेच निर्माण झाला. ऑक्टोबर 1947 मध्ये पाकिस्तानी सैन्याच्या पाठिंब्याने आदिवासींच्या आक्रमणामुळे हरी सिंह यांनी भारताकडून लष्करी मदत मागितली. यामुळे भारतास आपले सैन्य पाठवण्यास प्रवृत्त केले आणि संघर्ष पूर्ण युद्धात वाढला.

जम्मू आणि काश्मीरमधील युद्धामध्ये उरी, पूंछ आणि झांगर या मोक्याच्या क्षेत्रांसह विविध प्रदेशांमध्ये तीव्र लढाया झाल्या. हा संघर्ष डिसेंबर 1948 पर्यंत चालू राहिला जेव्हा दोन्ही राष्ट्रांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या संरक्षणाखाली युद्धविराम करण्यास सहमती दर्शविली. युद्धविरामामुळे नियंत्रण रेषेची (एलओसी) स्थापना झाली, ज्याने भूभागाचे भारत आणि पाकिस्तानच्या प्रशासित भागांमध्ये विभाजन केले आणि पुढील दशकांपर्यंत हा मुद्दा तणाव आणि संघर्षाचा स्रोत राहिला.

एकंदरीत, 1947 मधील भारताची फाळणी ही अत्यंत क्लेशदायक घटना होती. सांप्रदायिक हिंसा आणि सामूहिक स्थलांतर द्वारे वैशिष्ट्यीकृत होती. दरम्यान जम्मू आणि काश्मीरवर भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील पहिल्या युद्धाने स्वातंत्र्योत्तर काळातील गुंतागुंत आणखी वाढवली आणि दोन्ही राष्ट्रांमधील विवादास्पद संबंधांचा टप्पा निश्चित केला.

b) हैदराबाद पोलिसांची कारवाई

ऑपरेशन पोलो म्हणून ओळखले जाणारे 1948 मध्ये हैदराबाद संस्थानाचे विलय ही भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर लष्करी इतिहासातील एक महत्त्वाची घटना आहे. हा लष्करी हस्तक्षेप निजामाच्या नेतृत्वाखालील संस्थान असलेल्या हैदराबादला नव्याने स्थापन झालेल्या भारतीय प्रजासत्ताकात समाकलित करण्यासाठी हाती घेण्यात आला होता.

या ऑपरेशनचा संदर्भ स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या गुंतागुंतीच्या राजकीय परिदृश्यात रुजलेला होता. 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्याच्या वेळी, भारताकडे असंख्य संस्थानिक राज्ये शिल्लक होती ज्यांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचा किंवा स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय होता. मुख्यत्वे मुस्लिम लोकसंख्या आणि मोक्याचे स्थान असलेले हैदराबाद हे लक्ष आणि वादाचे केंद्रबिंदू बनले.

हैदराबादचा निजाम मीर उस्मान अली खान याने सुरुवातीला हैदराबाद स्वतंत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, जातीय तणाव वाढल्याने परिस्थिती बिघडली आणि निजामाचे समर्थन करणाऱ्या खाजगी मिलिशिया रझाकारांनी अत्याचार केल्याचा आरोप करण्यात आला. हैदराबादच्या पाकिस्तानशी संरेखित होण्याची शक्यता आणि त्यामुळे भारताला निर्माण होणारा संभाव्य सुरक्षेचा धोका यामुळे भारत सरकारला निर्णायक कारवाई करण्यास प्रवृत्त केले.

ऑपरेशन पोलो सप्टेंबर 1948 मध्ये भारतीय सशस्त्र दलाच्या नेतृत्वाखाली सुरू करण्यात आले. लष्करी हस्तक्षेपाचा उद्देश हैदराबादचे भारतात एकीकरण सुरक्षित करणे आणि कथित अंतर्गत धोके संपवणे हे होते. या ऑपरेशनमध्ये भूदल, हवाई समर्थन आणि वेगवान धोरणात्मक हालचाली यांचा समावेश होता. भारतीय सैन्याला रझाकार आणि हैदराबाद स्टेट फोर्सेसच्या प्रतिकाराचा सामना करावा लागला. तथापि, प्रभावी लष्करी नियोजन आणि अंमलबजावणी द्वारे वैशिष्ट्यीकृत या मोहिमेचा परिणाम हैद्राबादचा झपाट्याने भारतात समावेश करण्यात आला. निजामाने परिस्थितीची अपरिहार्यता ओळखून अखेरीस शरणागती पत्करली, ज्यामुळे संस्थानाचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात आले.

ऑपरेशन पोलोच्या यशाने हैदराबादचे भारतीय संघराज्यात एकीकरण तर झालेच पण नव्याने स्थापन झालेल्या राष्ट्राची प्रादेशिक अखंडता राखण्यासाठी भारत सरकारची वचनबद्धताही दाखवून दिली. स्वातंत्र्यानंतर एक सार्वभौम आणि एकसंध राष्ट्र-राज्य म्हणून भारताच्या एकत्रीकरणावर या ऑपरेशनचा व्यापक परिणाम होता.

थोडक्यात, हैदराबाद पोलिस कृती, किंवा ऑपरेशन पोलो, स्वातंत्र्योत्तर लष्करी इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय म्हणून काम करते, रियासतांना राष्ट्रात समाकलित करण्यासाठी आणि एक मजबूत आणि एकसंध देश स्थापन करण्यासाठी भारतासमोरील आव्हाने आणि गुंतागुंत स्पष्ट करते.

c) गोवा, दमण आणि दीव मोहिमा

पार्श्वभूमी: 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात, गोवा, दमण आणि दीव हे पोर्तुगीज वसाहतींच्या अधिपत्याखाली राहिले. राजनैतिक प्रयत्नांनंतरही, पोर्तुगालने हे प्रदेश उर्वरित देशाशी जोडण्याच्या भारतीय मागण्या मान्य करण्यास नकार दिला. भारताने या प्रदेशांवर आपले सार्वभौमत्व दाखविण्याचा प्रयत्न केल्याने तणाव वाढला.

राजकीय वातावरण:

1960 च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळातील राजकीय परिस्थिती भारताच्या प्रादेशिक अखंडतेच्या दृढनिश्चयाने चिन्हांकित होती. गोवा, दमण आणि दीव हे वसाहती काळातील अवशेष असल्याने त्या दुरुस्त करणे आवश्यक असलेल्या विसंगती म्हणून पाहिले जात होते. पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील भारत सरकारने शांततापूर्ण वाटाघाटींचे धोरण स्वीकारले परंतु अखेरीस राजनैतिक चर्चेत प्रगती न झाल्यामुळे लष्करी कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला.

लष्करी कारवाया:

18 डिसेंबर 1961 रोजी भारतीय सशस्त्र दलांनी गोवा, दमण आणि दीव या पोर्तुगीज प्रदेशांवर समन्वित हल्ला केला तेव्हा लष्करी कारवाया सुरू झाल्या. या मोहिमेत जलद आणि निर्णायक मोहीम सुनिश्चित करण्यासाठी भारतीय लष्कर, नौदल आणि हवाई दल एकत्रितपणे काम करत होते.

· **जमिनीवरील मोहिमा:** भारतीय लष्कराच्या तुकड्या, सुसज्ज आणि सामरिकदृष्ट्या स्थित, अनेक दिशांनी गोव्यात हलल्या. लष्करी रणनीतीचा उद्देश हानी कमी करणे आणि पोर्तुगीज प्रतिकार त्वरीत निष्प्रभावी

करणे होता. महत्त्वाची ठिकाणे काबीज करण्यासाठी आणि प्रदेशावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी भूभाग आक्षेपार्ह अचूकपणे अंमलात आणले गेले.

· **नौदल मोहिमा:** भारतीय नौदलाने नौदल नाकेबंदी लागू करण्यात, पोर्तुगीज मजबुतीकरण आणि पुरवठा संकटग्रस्त प्रदेशांपर्यंत पोहोचण्यापासून रोखण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या सागरी रणनीतीने गोव्यातील पोर्तुगीज सैन्याला एकटे पाडण्यात, जमिनीवरील मोहिम यशस्वी होण्यास मदत केली.

· **हवाई मोहिम:** भारतीय वायुसेनेने प्रमुख लष्करी प्रतिष्ठानांना लक्ष्य करण्यासाठी आणि दळणवळणाच्या मार्गात अडथळा आणण्यासाठी हवाई हल्ले केले. भारतीय सैन्यासाठी एक सामरिक फायदा निर्माण करण्यात आणि पोर्तुगीज संरक्षणास आणखी निराश करण्यात हवाई मोहिमा महत्त्वपूर्ण ठरल्या.

भारतीय संघराज्यात एकीकरण: लष्करी कारवाया यशस्वी झाल्या आणि 19 डिसेंबर 1961 पर्यंत गोवा, दमण आणि दीव भारताच्या ताब्यात आले. या प्रदेशांचे भारतीय संघराज्यात एकीकरण झाल्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर भारताचे प्रादेशिक एकत्रीकरण पूर्ण करण्याच्या प्रक्रियेचा कळस झाला.

आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद: गोव्यातील लष्करी कारवाईवर आंतरराष्ट्रीय समुदायातून संमिश्र प्रतिक्रिया उमटल्या. काही राष्ट्रांनी बळाचा वापर केल्याबद्दल भारतावर टीका केली, तर इतरांनी त्यांच्या भूमिकेचे समर्थन केले आणि उपनिवेशीकरणाच्या गरजेवर जोर दिला. सरतेशेवटी, गोवा, दमण आणि दीवचे भारतीय संघराज्यात यशस्वी एकीकरण झाल्यामुळे त्यांच्या प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण करण्याची भारताची वचनबद्धता दृढ झाली.

गोवा, दमण आणि दीव ऑपरेशन्स हे स्वातंत्र्योत्तर भारतीय लष्करी इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय आहेत, जे वसाहती भूतकाळापासून वारशाने मिळालेल्या प्रादेशिक विसंगतींचे निराकरण करण्याचा राष्ट्राचा संकल्प प्रतिबिंबित करतात.

d) भारत-चीन युद्ध १९६२

1962 चे भारत-चीन युद्ध हे स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या लष्करी इतिहासातील एक निर्णायक क्षण आहे, ज्याने देशाच्या सुरक्षा धोरणांवर अमिट छाप सोडली. हा संघर्ष प्रामुख्याने हिमालयाच्या सीमेवरील प्रादेशिक विवादांवरून उद्भवला, जिथे दोन्ही देशांनी अक्साई चीनसह काही प्रदेशांवर दावा केला.

संघर्षाची उत्पत्ती भारत आणि चीन यांच्यातील दीर्घकाळ चाललेले सीमा विवाद आणि ऐतिहासिक तणाव यातून शोधली जाऊ शकते. सीमेचा प्रश्न ऑक्टोबर 1962 मध्ये संपूर्ण लष्करी संघर्षात वाढला आणि भारताला आश्चर्याचा धक्का बसला. हे युद्ध एक संक्षिप्त परंतु तीव्र महिना चालले, ज्यामध्ये चीन विजयी झाला आणि अक्साई चीनवर आपले नियंत्रण मजबूत केले.

भारताच्या सुरक्षा धोरणांवर 1962 च्या भारत-चीन युद्धाचा प्रभाव खोल आणि दूरगामी होता. लष्करी पराभवामुळे भारताच्या संरक्षण सज्जतेतील असुरक्षा उघड झाल्या आणि त्याच्या सामरिक स्थितीचे सर्वसमावेशक पुनर्मूल्यांकन करण्यास प्रवृत्त केले. या परिणामामुळे भारताच्या लष्करी क्षमतेचे पुनर्मूल्यांकन झाले, ज्यात आधुनिकीकरण, उत्तम प्रशिक्षण आणि सीमारेषेवरील सुधारित पायाभूत सुविधांची गरज अधोरेखित झाली.

युद्धानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात लक्षणीय बदल झाला. या प्रदेशात चीनच्या वाढत्या प्रभावाला रोखण्यासाठी देशाने इतर राष्ट्रांशी, विशेषतः अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियनशी राजनैतिक संबंध मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. हा कालावधी अधिक सुरक्षित भौगोलिक राजकीय स्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी आपल्या सामरिक भागीदारीत विविधता आणण्याच्या भारताच्या प्रयत्नांची सुरूवात आहे.

शिवाय, भारत-चीन युद्धाचा भारतीय सैन्य आणि मोठ्या प्रमाणावर जनतेच्या मानसिकतेवर कायमचा प्रभाव पडला. याने राष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण क्षमता वाढविण्याच्या नव्या वचनबद्धतेला प्रोत्साहन दिले. संवाद आणि शांततापूर्ण वाटाघाटींच्या महत्त्वावर भर देऊन संघर्ष निराकरण आणि राजनयिक गुंतवणुकीसाठी भारताच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यात युद्धाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

थोडक्यात, 1962 चे भारत-चीन युद्ध हे भारताच्या लष्करी इतिहासातील एक पाणलोट क्षण होते, ज्याने त्याच्या सुरक्षा धोरणांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. या संघर्षातून मिळालेले धडे भारताच्या संरक्षण रणनीती, परराष्ट्र संबंध आणि मजबूत आणि सुरक्षित राष्ट्र राखण्याच्या वचनबद्धतेवर प्रभाव टाकत आहेत.

e) लष्करी आधुनिकीकरण आणि संरक्षण धोरणे

आधुनिकीकरणाचे प्रयत्न: समकालीन सुरक्षा धोक्यांना तोंड देण्यासाठी तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत आणि सक्षम संरक्षण दल आवश्यक आहे या समजातून आपल्या लष्कराचे आधुनिकीकरण करण्याची भारताची वचनबद्धता आहे. गेल्या काही वर्षांत, देशाने आपल्या सशस्त्र दलांना आधुनिक उपकरणे, तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक क्षमतांसह अद्ययावत करण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत.

1. तांत्रिक प्रगती: भारताने अवकाश, नौदल यंत्रणा, सायबर युद्ध आणि माहिती तंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रांमध्ये अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करणे आणि विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. यामध्ये संशोधन आणि विकासातील गुंतवणूक, तसेच स्वदेशी क्षमता वाढवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय भागीदारांसोबतच्या सहकार्यांचा समावेश आहे.

2. **शस्त्रे आणि उपकरणे अद्ययावत करणे:** भारतीय सैन्याने शस्त्रास्त्रे आणि उपकरणे यांच्या बाबतीत लक्षणीय सुधारणा केल्या आहेत. यामध्ये अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे, पाळत ठेवणे तंत्रज्ञान आणि संप्रेषण प्रणालीची खरेदी करणे समाविष्ट आहे जेणेकरुन एक तांत्रिकदृष्ट्या उत्कृष्ट आणि आंतरकार्यक्षम शक्ती सुनिश्चित होईल.

3. **लष्करी विमान वाहतूक आणि नौदल आधुनिकीकरण:** भारतीय हवाई दल (IAF) आणि नौदलाने आधुनिकीकरणाचे महत्त्वपूर्ण प्रयत्न पाहिले आहेत. प्रगत लढाऊ विमाने, टोही प्लॅटफॉर्म आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाने सुसज्ज नौदलाच्या जहाजांच्या समावेशामुळे भारताच्या सीमा आणि सागरी क्षेत्रात दोन्ही धोक्यांचा सामना करण्याची क्षमता मजबूत झाली आहे.

संरक्षणाची धोरणांची रचना: आधुनिकीकरणाच्या प्रयत्नांच्या समांतर, भारताने आपल्या सशस्त्र दलांसाठी एक धोरणात्मक चौकट प्रदान करण्यासाठी सर्वसमावेशक संरक्षण धोरणे तयार करण्यावर परिश्रमपूर्वक काम केले आहे. ही धोरणे पारंपारिक युद्धापासून अपारंपारिक सुरक्षा धोक्यांपर्यंतच्या आव्हानांच्या विस्तृत श्रेणीला सामोरे जाण्यासाठी तयार करण्यात आली आहेत.

1. राष्ट्रीय सुरक्षा रणनीती: भारताची संरक्षण धोरणे राष्ट्रीय सुरक्षा रणनीतीमध्ये समाविष्ट आहेत जी देशाचे सार्वभौमत्व आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा देते. यामध्ये बाह्य आणि अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांचे सर्वांगीण मूल्यमापन, संसाधनांचे वाटप आणि धोरणात्मक प्राधान्यक्रम यांचा समावेश आहे.

2. प्रतिबंध आणि संरक्षण पवित्रा: संरक्षण धोरणांच्या निर्मितीमध्ये संभाव्य शत्रूंना परावृत्त करण्यासाठी विश्वासार्ह प्रतिबंधात्मक पवित्रा परिभाषित करणे समाविष्ट आहे. यात आक्षेपार्ह आणि बचावात्मक क्षमतांमध्ये काळजीपूर्वक संतुलन राखणे, प्रादेशिक स्थिरतेला प्रोत्साहन देताना कोणत्याही आक्रमणाला प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे.

3. एकात्मिक लष्करी सिद्धांत: भारताने एकात्मिक लष्करी सिद्धांत विकसित केला आहे जो लष्कर, नौदल आणि हवाई दल यांच्यातील संयुक्तता आणि समन्वयावर भर देतो. लष्करी मोहिमांची प्रभावीता वाढवण्यासाठी आणि बहुआयामी धोक्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी हा समन्वयित दृष्टीकोन महत्त्वपूर्ण आहे.

4. सामरिक भागीदारी: संरक्षण धोरणे समविचारी राष्ट्रांसोबत धोरणात्मक भागीदारी निर्माण करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात. संरक्षण संशोधन, संयुक्त सराव आणि तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण यातील सहकार्य भारताच्या एकूण संरक्षण क्षमता आणि जागतिक सुरक्षेत योगदान देते.

f) 1965 आणि 1971 चे भारत-पाकिस्तान युद्ध

1. **1965 चे युद्ध:**

- **पार्श्वभूमी:** 1965 चे युद्ध प्रामुख्याने प्रादेशिक वादांमुळे, विशेषत: काश्मीरच्या प्रदेशावरून सुरू झाले होते. वर्षानुवर्षे तणाव वाढला होता आणि एप्रिल 1965 मध्ये संघर्ष पूर्ण प्रमाणात युद्धात रूपांतरित झाला.
- **प्रमुख घटना:** युद्धात पश्चिम आणि पूर्व दोन्ही आघाड्यांवर तीव्र लढाया झाल्या. भारतीय सैन्याने उल्लेखनीय लवचिकता दाखवली आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या मध्यस्थीने युद्धविरामाने संघर्ष संपला.
- **भौगोलिक राजकीय प्रभाव:** युद्धामुळे महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक बदल झाले नाहीत, परंतु त्याचे चिरस्थायी परिणाम झाले. यात राजनयिक उपायांची गरज अधोरेखित करण्यात आली आणि दोन्ही राष्ट्रांमधील भविष्यातील वाटाघाटीसाठी पाया घातला गेला.

2. **1971 चे युद्ध:**

- पार्श्वभूमी: 1971 चे युद्ध हा एक पाणलोट क्षण होता आणि त्याचे मूळ पूर्व पाकिस्तान (आता बांगलादेश) च्या राजकीय गोंधळात होते. पाकिस्तानी सरकारने बंगालींवर पद्धतशीरपणे केलेल्या दडपशाहीमुळे मानवतावादी संकट ओढवले.
- **प्रमुख घटना:** बांगलादेशच्या स्वातंत्र्य चळवळीला भारताने हस्तक्षेप केल्याने संघर्ष वाढला. बांगलादेशच्या मुक्तीमध्ये मुक्ती वाहिनी (बांगलादेशी स्वातंत्र्यसैनिक) सोबत भारतीय सशस्त्र दलांनी मोलाची भूमिका बजावली.
- **भौगोलिक राजकीय प्रभाव:** १९७१ च्या युद्धामुळे बांगलादेशची स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून निर्मिती झाली. या संघर्षाने दक्षिण आशियातील भू-राजकीय गतिशीलतेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या लष्करी क्षमतेचे प्रदर्शन केले.

3. **परिणाम आणि शिकलेले धडे:**

- दोन्ही युद्धांनी 1965 च्या युद्धानंतर ताश्कंद कराराद्वारे दर्शविल्याप्रमाणे संघर्ष सोडवण्यासाठी राजनैतिक पुढाकारांचे महत्त्व अधोरेखित केले.
- 1971 च्या युद्धाने मानवतावादी मूल्यांप्रती भारताची बांधिलकी आणि प्रादेशिक अस्थिरता दूर करण्याची क्षमता दर्शविली.

4. **व्यापक परिणाम:**

- 1965 आणि 1971 च्या युद्धांचा भारताच्या संरक्षण रणनीतीवर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला, त्याचा लष्करी तयारी आणि सिद्धांतावर परिणाम झाला.
- या संघर्षांमुळे झालेल्या भू-राजकीय बदलांनी भारत, पाकिस्तान आणि इतर प्रादेशिक घटकांमधील संबंधांना आकार दिला.

थोडक्यात, 1965 आणि 1971 ची भारत-पाकिस्तान युद्धे स्वातंत्र्योत्तर लष्करी इतिहासातील निर्णायक क्षण होते, ज्यांनी मुत्सद्देगिरीचे महत्त्व अधोरेखित केले, लष्करी क्षमतांचे प्रदर्शन केले आणि भारतीय उपखंडाच्या गतिशीलतेला आकार देणारे महत्त्वपूर्ण भू-राजकीय बदल झाले.

Unit 4: राष्ट्रीय सुरक्षा संरचना (National Security Structures)

a) Armed Forces b) Intelligence Agencies

c) Police Forces d) Decision-Making Structures

a) सशस्त्र दल

भारताचे सशस्त्र दल हे लष्कर, नौदल आणि हवाई दल यांचा समावेश असलेल्या देशाच्या सुरक्षा यंत्रणेचा आधारस्तंभ आहे. प्रादेशिक अखंडता, सार्वभौमत्व आणि देशाच्या हिताचे रक्षण करणे हे त्यांचे सामूहिक ध्येय आहे. चला प्रत्येक शाखेचे महत्त्व आणि भूमिका सखोलपणे जाणून घेऊया:

1. भारतीय सैन्य:

भारतीय सैन्य हे जमिनीवर आधारित लष्करी दल आहे आणि सशस्त्र दलांचा सर्वात मोठा घटक आहे. बाह्य आक्रमणापासून राष्ट्राचे रक्षण करणे, अंतर्गत स्थैर्य राखणे आणि नैसर्गिक आपत्तींच्या वेळी मदत पुरवणे हे काम त्याच्याकडे आहे.

लष्कराने भारताच्या संपूर्ण इतिहासात विविध संघर्ष आणि युद्धांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, त्यांची लवचिकता, शिस्त आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी वचनबद्धता दर्शविली आहे.

2. भारतीय नौदल:

भारतीय नौदल सागरी हितसंबंधांचे रक्षण आणि देशाच्या विशाल किनारपट्टीचे रक्षण करण्यासाठी जबाबदार आहे. समुद्र मार्ग, व्यापार मार्ग आणि किनाऱ्या पासुन काही अंतरावरचा (ऑफशोअर) संसाधनांची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यात ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

आपल्या सामरिक भूमिकेव्यतिरिक्त, नौदलाने मानवतावादी आणि आपत्ती निवारण कार्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, ज्यामुळे हिंदी महासागर क्षेत्रात भारताच्या प्रभावाचा अंदाज येतो.

3. भारतीय हवाई दल:

भारतीय हवाई दल (IAF) हे सशस्त्र दलांचे हवाई दल म्हणून काम करते, हवाई समर्थन, टोपण आणि सामरिक क्षमता प्रदान करते. ते बचावात्मक आणि आक्षेपार्ह दोन्ही मोहिमांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

वर्षानुवर्षे, हवाई श्रेष्ठता आणि सामरिक पोहोच राखण्यासाठी आधुनिक विमाने आणि अत्याधुनिक उपकरणे समाविष्ट करून, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसह IAF विकसित झाले आहे.

एकूण महत्त्व:

सर्वसमावेशक आणि प्रभावी संरक्षण पवित्रा राखण्यासाठी लष्कर, नौदल आणि हवाई दल यांच्यातील समन्वय महत्त्वाचा आहे. त्यांची सामूहिक क्षमता संभाव्य धोक्यांना बहुआयामी प्रतिसाद सुनिश्चित करते.

सशस्त्र सेना केवळ प्रतिबंधक नसून भारताच्या राजनैतिक उपक्रमांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत, प्रादेशिक आणि जागतिक शांतता आणि स्थिरतेसाठी राष्ट्राची वचनबद्धता दर्शवितात.

सशस्त्र सेना इतर मित्र राष्ट्रांसोबत संयुक्त सराव आणि सहकार्यामध्ये देखील गुंतलेली आहेत, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवतात आणि जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान मजबूत करतात.

आव्हाने आणि आधुनिकीकरण:

युद्धातील तांत्रिक प्रगती, असममित धोके आणि भू-राजकीय गुंतागुंत यासह सशस्त्र दलांना सतत विकसित होणाऱ्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. प्रतिसाद म्हणून, आधुनिकीकरण, नाविन्य आणि धोरणात्मक नियोजन यावर सतत भर दिला जातो.

संशोधन आणि विकासातील गुंतवणूक, प्रगत शस्त्रास्त्रांचे संपादन आणि सायबर आणि अवकाश क्षमता वाढवणे हे समकालीन सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अविभाज्य घटक आहेत.

एकूण, भारतीय सशस्त्र दलांनी पारंपारिक सामर्थ्य आणि आधुनिक क्षमतेची जोड देऊन राष्ट्र सुरक्षित करण्यात बहुआयामी भूमिका बजावली आहे. देशाच्या हिताचे रक्षण करण्याची त्यांची वचनबद्धता केवळ राष्ट्रीय संरक्षणासाठीच महत्त्वाची नाही तर क्षेत्राच्या व्यापक स्थैर्य आणि समृद्धीमध्येही योगदान देते.

b) गुप्तचर संस्था

भारताच्या गुप्तचर एजन्सी राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण करण्यासाठी, धोरणात्मक गुप्तचर माहिती गोळा करणे आणि विश्लेषणाच्या संयोजनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. संशोधन आणि विश्लेषण शाखा (RAW) आणि इंटेलिजन्स ब्युरो (IB) या प्रयत्नांमध्ये आघाडीवर असलेल्या दोन प्रमुख एजन्सी आहेत.

1. **संशोधन आणि विश्लेषण विंग (RAW):**

- **पाया आणि आदेश:** 1968 मध्ये स्थापित, RAW ही भारताची प्राथमिक बाह्य गुप्तचर संस्था आहे. परदेशी देशांबद्दल गुप्त माहिती गोळा करणे, भू-राजकीय घडामोडींचे मूल्यांकन करणे आणि धोरणकर्त्यांना कृतीयोग्य अंतर्दृष्टी प्रदान करणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.
- **आंतरराष्ट्रीय फोकस:** RAW जागतिक स्तरावर कार्यरत आहे, ज्याचा प्राथमिक भर शेजारी देशांवर आणि भारतासाठी सामरिक महत्त्व असलेल्या देशांवर आहे. हे राजकीय, लष्करी, आर्थिक आणि वैज्ञानिक घडामोडींचे निरीक्षण करते, राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी संभाव्य धोक्यांची अपेक्षा करणे आणि त्यांचे निराकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
- **गुप्त मोहिमा:** RAW गुप्त कारवायांमध्ये त्याच्या सहभागासाठी ओळखले जाते, ज्यामध्ये हेरगिरी, दहशतवादविरोधी आणि रणनीतिक टोही यांचा समावेश असू शकतो. राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी हे उपक्रम अत्यंत गुप्ततेने केले जातात.

2. **इंटेलिजन्स ब्युरो (IB):**

- **स्थापना आणि देशांतर्गत लक्ष:** इंटेलिजेंस ब्युरो, 1887 मध्ये स्थापित, प्रामुख्याने देशांतर्गत गुप्तचर गोळा करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. हे गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत कार्य करते आणि दहशतवाद, सांप्रदायिकता आणि इतर प्रकारच्या विद्रोहांसह भारताच्या सुरक्षेसाठी अंतर्गत धोक्यांवर देखरेख आणि मूल्यांकन करण्याचे काम करते.
- **दहशतवादविरोधी भूमिका:** देशातील संभाव्य धोके रोखण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सींसोबत सहकार्य करून दहशतवादविरोधी प्रयत्नांमध्ये IB महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे अतिरेकी कारवाया, कट्टरतावाद आणि इतर अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांबद्दल गुप्त माहिती गोळा करते.
- **समन्वय आणि माहितीची देवाणघेवाण:** IB विविध राज्य आणि केंद्रीय गुप्तचर संस्थांमध्ये समन्वयक म्हणून काम करते, ज्यामुळे गंभीर माहितीची देवाणघेवाण सुलभ होते. हा सहयोगी दृष्टीकोन भारताच्या गुप्तचर यंत्रणेची एकूण परिणामकारकता वाढवतो.

3. **सहयोग आणि आंतर-एजन्सी सहकार्य:**

- **संयुक्त गुप्तचर समित्या:** राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी सर्वसमावेशक दृष्टीकोन सुनिश्चित करण्यासाठी, भारताने विविध गुप्तचर संस्थांचे प्रतिनिधी एकत्र आणणाऱ्या संयुक्त गुप्तचर समित्या स्थापन केल्या आहेत. या समित्या माहितीची देवाणघेवाण आणि जटिल सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी समन्वय साधतात.
- **इंटर-एजन्सी टास्क फोर्स:** विकसित होणाऱ्या धोक्यांना प्रतिसाद म्हणून, गुप्तचर संस्था अनेकदा टास्क फोर्सच्या निर्मितीमध्ये सहयोग करतात. हे टास्क फोर्स एकत्रित दृष्टिकोनासाठी विविध एजन्सींच्या कौशल्याचा फायदा घेऊन विशिष्ट मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करतात जसे की दहशतवादविरोधी, सायबर धोके आणि सीमा सुरक्षा इ.

थोडक्यात, भारताच्या गुप्तचर संस्था, विशेषतः RAW आणि IB, देशाच्या सुरक्षा यंत्रणेचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. त्यांचे एकत्रित प्रयत्न, बाह्य किंवा अंतर्गत धोक्यांवर केंद्रित असले तरीही, राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण आणि नागरिकांच्या संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. या एजन्सींमधील समन्वय, सहयोगी पुढाकारांसह, भारताच्या गुप्तचर आणि सुरक्षा परिदृश्यचे गतिशील आणि विकसित होणारे स्वरूप अधोरेखित करते.

c) पोलीस दल

1. अंतर्गत सुरक्षा: देशाची अंतर्गत सुरक्षा राखण्यासाठी राज्य आणि केंद्रीय पोलीस दलांची भूमिका महत्त्वाची असते. अंतर्गत धोक्यांपासून नागरिक, पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांचे रक्षण करणे हे त्यांचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. यामध्ये दहशतवाद, बंडखोरी, जातीय तणाव आणि संघटित गुन्हेगारी यांसारख्या विविध आव्हानांना सामोरे जावे लागते. देशाची स्थिरता आणि अखंडता सुनिश्चित करून, संभाव्य धोक्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि त्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी पोलीस दल गुप्तचर संस्था आणि इतर सुरक्षा यंत्रणा यांच्या समन्वयाने काम करतात.

2. कायद्याची अंमलबजावणी: पोलिस दलांच्या मूलभूत जबाबदाऱ्यांपैकी एक म्हणजे कायद्याचे राज्य लागू करणे. ते सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी, गुन्ह्यांना प्रतिबंध आणि तपास करण्यासाठी आणि गुन्हेगारांना पकडण्यासाठी जबाबदार आहेत. यामध्ये नियमित गस्त घालण्यापासून ते गुंतागुंतीच्या गुन्हेगारी तपासापर्यंत विविध प्रकारच्या क्रियाकलापांचा समावेश आहे. कायदा आणि सुव्यवस्था राखून, पोलिस नागरिकांसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यासाठी, सामाजिक एकोपा आणि न्याय वाढवण्यासाठी योगदान देतात.

3. आपत्ती प्रतिसाद: आपत्ती निवारण आणि व्यवस्थापनामध्ये पोलीस दलांचीही महत्त्वाची भूमिका असते. पूर, भूकंप, चक्रीवादळ यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती आणि औद्योगिक अपघातांसारख्या मानवनिर्मित आपत्तींना जलद आणि समन्वित प्रतिसाद आवश्यक असतो. पोलीस कर्मचारी अनेकदा बचाव आणि मदत कार्यात आघाडीवर असतात, प्रभावित लोकसंख्येला तत्काळ मदत पुरवतात. आपत्तींचा प्रभाव कमी करण्यासाठी आणि सामान्य स्थिती पुनर्संचयित करण्यासाठी ते इतर आपत्कालीन सेवा, सैन्य आणि स्थानिक प्राधिकरणांच्या सहकार्याने कार्य करतात.

4. समन्वय आणि सहयोग: जटिल सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी राज्य आणि केंद्रीय पोलीस दलांमध्ये प्रभावी समन्वय आणि सहयोग आवश्यक आहे. एकसंध प्रतिसादाची आवश्यकता असलेल्या परिस्थितीत, या शक्ती अखंडपणे एकत्र काम करतात. लष्करी, गुप्तचर संस्था आणि निमलष्करी दलांसह इतर एजन्सींच्या सहकार्यासाठीही समन्वयाचा विस्तार होतो. हा सहयोगी दृष्टीकोन राष्ट्रीय सुरक्षा प्रयत्नांची एकूण परिणामकारकता वाढवतो.

5. प्रशिक्षण आणि तयारी: विविध सुरक्षा परिस्थिती हाताळण्यासाठी पोलीस दल त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करतात. यामध्ये दहशतवादविरोधी, संकट व्यवस्थापन आणि आपत्ती प्रतिसाद यातील विशेष प्रशिक्षण समाविष्ट आहे. विकसित होत असलेल्या सुरक्षा धोक्यांशी जुळवून घेण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञानाने पोलीस अधिकाऱ्यांना सुसज्ज करण्यावर भर देण्यात आला आहे. नियमित कवायती आणि सराव हे सुनिश्चित करतात की सैन्य कोणत्याही संकटाला त्वरित आणि कार्यक्षमतेने प्रतिसाद देण्यासाठी सज्ज आहेत.

d) निर्णय घेण्याची रचना

1. **राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद (NSC):**

- राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद ही भारतातील प्रमुख सर्वोच्च संस्था आहे जी राष्ट्रीय सुरक्षा आणि धोरणात्मक मुद्द्यांवर पंतप्रधानांना सल्ला देण्यासाठी जबाबदार आहे.
- NSC चे अध्यक्ष पंतप्रधान असतात आणि त्यात प्रमुख सदस्य जसे की संरक्षण मंत्री, परराष्ट्र मंत्री, गृहमंत्री आणि इतर उच्चपदस्थ अधिकारी समाविष्ट असतात.
- हे सुरक्षा समस्यांवरील सर्वसमावेशक चर्चा, गुप्तचर यंत्रणा मूल्यांकन आणि सामरिक धोरणे तयार करण्यासाठी एक मंच म्हणून काम करते.
- सुरक्षा आव्हानांना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी राष्ट्रीय शक्तीच्या विविध घटकांमध्ये समन्वय साधण्यात NSC महत्त्वाची भूमिका बजावते.

2. **सुरक्षा विषयक कॅबिनेट समिती (कॅबिनेट कमिटी ऑन सिक्युरिटी) (CCS):**

- सुरक्षा विषयक कॅबिनेट समिती ही आणखी एक महत्त्वाची निर्णय घेणारी संस्था आहे जी कॅबिनेट स्तरावर कार्य करते.
- पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली, CCS मध्ये संरक्षण मंत्री, परराष्ट्र मंत्री, गृहमंत्री आणि वित्त मंत्री यांचा समावेश होतो.
- CCS विशेषत: तातडीच्या आणि गंभीर सुरक्षा समस्यांचे निराकरण करण्यावर आणि धोरण प्रतिसाद तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- हे राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणे, संरक्षण खरेदी आणि इतर महत्त्वपूर्ण सामरिक निर्णयांच्या अंमलबजावणीला मान्यता देते आणि देखरेख करते.

3. **इतर संस्थात्मक यंत्रणा:**

- NSC आणि CCS व्यतिरिक्त, इतर अनेक संस्थात्मक यंत्रणा आहेत ज्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या निर्णय प्रक्रियेत योगदान देतात:
- **एकात्मिक संरक्षण कर्मचारी (IDS):** आयडीएस चीफ ऑफ स्टाफ कमिटीचे प्रमुख लष्करी सल्लागार म्हणून काम करते आणि तीन सशस्त्र सेवांच्या एकत्रीकरणात मदत करते.
- **संरक्षण मंत्रालय:** धोरण तयार करणे, संरक्षण खरेदी करणे आणि सशस्त्र दलांचे एकूण व्यवस्थापन यामध्ये संरक्षण मंत्रालय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.
- **गुप्तचर संस्था:** रिसर्च अँड ॲनालिसिस विंग (RAW) आणि इंटेलिजन्स ब्युरो (IB) सारख्या एजन्सी निर्णय घेण्यास समर्थन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण गुप्तचर माहिती प्रदान करतात.
- **संयुक्त गुप्तचर समिती (JIC):** JIC विविध स्त्रोतांकडून बुद्धिमत्तेचे मूल्यमापन आणि समन्वय साधते, सुरक्षा धोक्यांना सर्वसमावेशकपणे समजून घेण्यात मदत करते.

4. **सहयोगी निर्णय प्रक्रिया:**

राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये निर्णय घेण्यामध्ये या संरचनांमधील सहकार्य आणि सल्लामसलत समाविष्ट असते. विविध भागधारकांच्या कौशल्याचा लाभ घेणे आणि एक चांगला दृष्टीकोन सुनिश्चित करणे हा यामागचा उद्देश आहे.

नियमित बैठका, धोरणात्मक पुनरावलोकने आणि गुप्तचर माहिती माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत योगदान देतात.

5. **अनुकूलता आणि प्रतिसाद:**

- विकसित होत असलेल्या सुरक्षा आव्हानांशी जुळवून घेण्यासाठी संरचना तयार केल्या आहेत. ते राजनयिक, लष्करी, आर्थिक आणि गुप्तचर उपायांच्या संयोजनाद्वारे उदयोन्मुख धोक्यांना जलद आणि समन्वित प्रतिसाद सक्षम करतात.

थोडक्यात, NSC, CCS आणि इतर यंत्रणांसह भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेतील निर्णय घेणारी संरचना एक व्यापक रचना तयार करते जी सामरिक विचार, धोरण तयार करणे आणि राष्ट्राच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी समन्वित प्रतिसाद प्रदान करते.